

ЗМІСТ І РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ІМПЕРАТИВНИХ СИТУАЦІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА «ЛЮДИНА І ЗБРОЯ»)

У статті на тлі категорійної семантики, структури та функційних можливостей імперативу досліджено зміст, структуру й склад комунікативних імперативних ситуацій та їх репрезентацію в українській мові на матеріалі роману О. Гончара «Людина і зброя».

Ключові слова: імператив, комунікативна ситуація, імперативна ситуація, потенційна модальність, суб'єкт волевиявлення, суб'єкт-адресат, суб'єкт-виконавець.

Імператив — комунікативно зорієнтоване категорійне утворення, пристосоване мовною системою для ретрансляції адресованого волевиявлення. Ця одиниця мови має відповідні граматичні, семантичні та семантико-синтаксичні ознаки, що забезпечують відображення ірреальної модальної семантики, яка потенційно може стати реальною. Специфіка імперативних конструкцій полягає в тому, що їх використовують для апеляційного спілкування й не потребують відповідної мовної реакції. Їх призначення — викликати будь-яку конкретну дію. Імперативні висловлення складають значну частину мовної продукції людини, оскільки з їх допомогою регулюється суспільно-виробнича діяльність. Це спричинило до активного вивчення імперативу в лінгвістичній науці від середини ХХ століття й дотепер. Зазначену проблему активно розробляли російські вчені О. В. Бондарко, Л. А. Бірюлін, І. В. Долиніна, О. А. Ізотов, О. П. Володін, В. С. Храковский та ін. [7; 8]; у західнослов'янському мовознавстві семантику імперативу проаналізовано в низці публікацій Вл. Граб'є [4]; особливостям побудови конструкцій з імперативом присвячено дослідження Я. Свободової [10]. Питання імперативу порушено в працях українських учених І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, А. П. Загнітка [2; 3; 5].

Актуальними на сьогодні залишаються питання про склад, зміст та структуру комунікативної імперативної ситуації, компонентами

якої є суб'єкт-адресат, суб'єкт волевиявлення, суб'єкт-виконавець та потенційна дія. Тож у статті ставимо за мету на тлі категорійної семантики, структури та функційних можливостей імперативу дослідити структуру й склад імперативних ситуацій та їх репрезентацію в тексті роману О. Гончара «Людина і зброя».

Розглядати реалізацію імперативних ситуацій на матеріалі одного твору значного формату видається перспективним у плані цілісного функціонального аналізу. Лірико-філософський роман О. Гончара «Людина і зброя» — це глибока психологічна замальовка епічної картини страшної нищівної війни; це твір про гартування людського характеру, про цінність людської особистості, про силу патріотизму й про нікчемність зради. Природно, що зміст роману зумовлює його форму, зокрема розмаїття імперативних ситуацій, якими насичено твір. За кількісного аналізу синтаксичних одиниць, що функціонують у тексті, можна констатувати, що речення наказової семантики становлять близько 40% загального обсягу твору. З огляду на підходи К. Г. Городенської, можна констатувати, що семантика імперативу та репертуар імперативних ситуацій залежить від того, кому адресоване волевиявлення мовця, а основним морфологічним показником ситуації є особа та число дієслова. Таким чином, шестичленна особова парадигма наказового способу дає підстави для виокремлення шести імперативних ситуацій позамовної дійсності [3, с. 63–68].

У романі представлено п'ять із шести імперативних ситуацій позамовної дійсності. Їх розгляд варто здійснювати відповідно до частотності вживання та особливостей польової організації імперативу. Перша імперативна ситуація — це конструкції з предикатом у формі 2-ї особи однини наказового способу. Такі дієслова дослідники вважають «найбільш імперативними» за змістом. Вони передусім означають, що слухач має стати виконавцем дії, щодо якої мовець виражає волевиявлення. Цю форму традиційно виокремлюють усі дослідники наказового способу, а найбільш радикальні підходи спричиняють абсолютизацію її ролі в системі імператива. Зважаючи на зміст форми 2-ї особи однини та множини, які становлять суть наказовості, вважатимемо першу імперативну ситуацію, організовану дієсловом у формі 2-ї особи однини наказового способу, ядром імперативності. Цю дум-

ку засвідчує й той факт, що імперативні ситуації, створені відповідним чином, є найбільш частотними в тексті роману.

Перша імперативна ситуація виникає, коли C_1 (суб'єкт волевиявлення) адресує висловлення C_2 (суб'єкт-адресат, він же є суб'єктом-виконавцем: $C_2=C_3$) з метою перетворити ірреальну на момент мовлення дію t_1 в реальну дію t_2 . Ситуацію можна зобразити у вигляді формули: $C_1(t_1) \rightarrow C_2(C_2=C_3) \Rightarrow t_2(C_2)$, де перша частина знаменує ірреальну ситуацію, а друга – реальну. Але оскільки ситуація, яка наступить за ірреальною, є лише прогнозованою, то загалом для ситуації властивий потенційний характер.

Щодо морфологічного вираження складників ситуації, то C_1 його не отримує в реченні безпосередньо. Як відзначає Б. В. Хричиков, «Специфіка значень форми наказового способу впливає на структуру речення, складником якої є ця форма. Зазвичай таке речення побутує як односкладне» [9, С. 85–86]. Суб'єкт волевиявлення впливає з контексту висловлення (формально це може бути підмет або додаток попереднього речення). C_2 переважно втілюється в особовому закінченні дієслова наказового способу 2-ї особи однини (-и або -Ø, залежно від основи дієслова). Ця ж форма дієслова називає дію та містить потенційну можливість переходу її з t_1 в t_2 .

Наприклад, у реченні: *Він легко підхопив її на руки і, на ходу опускаючи поцілунками, поніс у найдальший кутку кімнати, посадив мов школярку, на стілець:*

— **Сиди!**

C_1 передано в словах автора формою займенника 3-ї особи однини: *він* (вказує на головного героя, Богдана Колосовського); C_2 міститься у флексії -и дієслова 2-ї особи однини наказового способу *сид-и*, додатковою вказівкою на особу є займенник *її* з контексту (вказує на образ дівчини Тані Криворучко); $t_1 \rightarrow t_2$ втілено у формі сиди.

Інколи додаткову вказівку на C_2 може дати звертання, що підкріплює думку про апелятивність таких конструкцій. Наприклад: *Але коли вони зайшли до аудиторії, надто незвичайний вигляд був у них, щоб можна було думати, що вони жартують.*

— *На жаль, серйозно.*

— **Складайся, брат...**

Розгляд імперативних категорійних ситуацій варто здійснювати з огляду на зауваження В.В. Виноградова про те, що «...слід розрізняти модальні функції дієслівних форм способів у вільному та синтаксично зумовленому, зв'язаному вживанні» [1, С. 596]. О. М. Пешковський виокремлює вісім відтінків значення синтаксично вільних форм наказового способу: просте спонукання, прохання, благання, дозвіл, докір, пересторога, наказ, жартівливе або іронічне спонукання» [6, С. 207–208]. У комунікативній ситуації потенційна дія, передана дієсловом наказового способу у формі другої особи однини, залежно від контексту та додаткових морфологічних маркерів (доконаного/недоконаного виду дієслова; наявність заперечної частки *не*; часток при дієслові, як-от *-но*: *ходи-но* тощо), здатна передавати волевиявлення, які можна кваліфікувати як команду, розпорядження, заборону, наказ, вимогу, прохання, благання, заклик, пропозицію, дозвіл, тощо.

Так само центральну позицію в полі імперативності обіймає друга імперативна ситуація, яку унаочнює та сама формула, що й першу імперативну ситуацію: $C_1(t_1) \rightarrow C_2(C_2=C_3) \Leftrightarrow t_2(C_2)$. Різниця між ситуаціями полягає в кількості виконавців продукованої мовцем дії чи стану, яких може бути два й більше. Предикат у висловленні такого типу передано формою наказового способу в 2-й особі множини.

Наприклад, у реченні: *Ще вчора про це не було мови, і самі вони, здається, не думали про це, а коли стало відомо, що завтра Лагутіну йти, Мар'яна приголомшила своїх факультетських друзів несподіваними проханнями:*

— **Приходьте, одружуйтесь!**

C_1 виступає героїня Мар'яна Кравець. C_2 і C_3 збігаються (у висловлюванні це факультетські друзі), вказівка на них існує за рахунок дієслова у формі 2-ї особи множини наказового способу, зокрема через флексію *-те* дієслова *приходьте*, додатковою вказівкою є займенник *своїх* з контексту (вказує на образ друзів студентів); $t_1 \Leftrightarrow t_2$ втілено у формі приходьте. Друга імперативна ситуація має спектр значень, тожний першій імперативній ситуації.

Третя імперативна ситуація — це ситуація, коли C_1 (суб'єкт волевиявлення) адресує висловлення C_2 (суб'єкт-адресат, він же є суб'єктом-виконавцем) виконати дію разом. Цю ситуацію відтворює 1-а особа

множини дієслова, яку називають формою сумісної дії. Вона найближче прилягає до семантичного центру в особовій парадигмі наказового способу, становлячи напів'ядерну площину імперативності, тому що виявляє його семантичні й формальні ознаки: значення волевиявлення мовця, що реалізується специфічним закінченням *-імо (-мо)*. Таким чином, зусилля C_1 та C_2 потенційно спрямовані на перетворення ірреальної на момент мовлення дії чи стану t_1 в реальні дію чи стан t_2 . Ситуацію можна зобразити у вигляді формули: $C_1(t_1) \Rightarrow C_1 + C_2(C_2 = C_3) \Rightarrow t_2(C_1 C_2)$, де перша частина позначає ірреальну ситуацію, а друга — реальну. Загалом же для ситуації властивий потенційний характер.

У реченні C_1 безпосередньо не виражений. Діяч впливає з контексту висловлення (підмет попереднього речення). C_2 переважно втілюється в особовому закінченні дієслова наказового способу 1-ї особи множини. Ця ж форма дієслова називає дію та містить можливість переходу її з t_1 в t_2 .

Третя імперативна ситуація не має такого широкого спектру значень, як ядерні компоненти системи, проте виявляє значення:

1) спонукання до сумісної дії:

Степура, вихоплюючи з ніші гранати, пляшки, ткнув пляшку й Духновичу:

— *Бери! Біжімо!*

2) пропозиції:

Зупинившись біля Лагутіна, запитав:

— *Тобі, мабуть, пора змінитись? Хочеш, я стану?*

— *Треба Спартака спитати.*

— *Нащо?*

— *Без цього не можна. Там списки. — Ну, то ходім до нього;*

Виразниками третьої імперативної ситуації можуть бути аналітичний елемент *давайте* та основне дієслово у формі інфінітива чи простого майбутнього часу, як-от у конструкціях з роману О. Гончара:

— *Ви ще довго тут пробудете?*

— *Навряд. По тому, як ганяють, видно, що поспішають з нами.*

Та й хлопці самі рвуться.

— *Як це добре, що ми вас застали. Ми і в ту неділю прийдемо, не заперечуєш?*

— *Ще б пак!*

— *Давай сядемо.*

Зрідка репрезентувати третю імперативну ситуацію може форма, скалькована з російської мови, у структурі якої афікс *-те* додано до форми 1-ї особи множини дійсного способу. Для граматичної системи російської мови згадана форма є панівною, оскільки там відсутня спеціальна форма для вираження значення 1-ї особи множини наказового способу. У творі «Людина і зброя» натрапляємо на поодинокі випадки подібних одиниць, щоправда вони є контамінованими: афікс *-те* приєднано до форми 1-ї особи множини наказового способу:

— *І всі ви сьогодні гарні, навіть Степура, — грайливо перевела вона очі на Степуру, який аж почервонів при цьому.*

— *Тільки чого ж стоїмо? Ходімте!* — сказала вона і підхопила одною рукою свого Славіка, другою Степуру.

Щодо згаданих альтернативних виражень, то вони для української літературної мови не є нормативними, перевагу слід надавати формам *сядьмо й ходімо*.

Четверта імперативна ситуація — це ситуація, коли C_1 (суб'єкт волевиявлення) адресує висловлення C_2 (суб'єкт-адресат), а виконавцем виступає C_3 (суб'єкт-виконавець), який участі в розмові не бере. C_2 і C_3 не є тотожні в ситуації, метою якої є перетворити ірреальну на момент мовлення дію t_1 в реальну дію t_2 . Ситуацію репрезентує формула: $C_1(t_1)$
* *Краще попросимо Ольгу, хай заспіває!*

C_1 виражено в авторському мовленні формою неозначеного займенника *хтось*. C_2 міститься у флексії *-имо* дієслова 1-ї особи множини наказового способу *попросимо*. C_3 встановлюємо з контексту попередньої частини (*Краще попросимо Ольгу*), фактичне вираження особи-виконавця сконцентровано у флексії *-є*, що є частиною аналітичної форми дієслова 3-ї особи однини з аналітичним морфологічним маркером наказовості *хай*. Таким чином, t_1 * *Ти й тут досліджуєш? — засміялась Таня.*

Найкраще мені оце досліджувати, — сказав Богдан і, пригорнувши Таню, почав цілувати її в шию, в губи.

А мені й не соромно, — сміялася Таня. — Хай дивляться, я ж твоя... авторське мовлення засвідчує, що C_1 у цій імперативній си-

туації є Тая Криворучко; C_2 — Богдан Колосовський; у висловленні не можна точно ідентифікувати суб'єктів-виконавців (C_3), що переведуть дію з площини ірреальності t_1 у зону реальності t_2 . Маркером C_3 є дієслівна форма *хай дивляться*, зокрема особова флексія *-ять (ся)*. Ми точно не можемо встановити, кого героїня спонукає виконати дію. Тому цілком закономірно, що п'ята імперативна ситуація переважно (хоча й не завжди) реалізується в структурі односкладного неозначено-особового речення.

Односкладність конструкції, з одного боку, є спільною характеристикою першої, другої, третьої, п'ятої та шостої імперативних ситуацій. Нам видається, що таким чином мова, по-перше, прагне позбутися граматичної надмірності (адже вказівку на особу дає особова флексія дієслова), по-друге, — сконцентрувати увагу учасників ситуації на самій імперативній дії, а не на її виконавцях. З іншого боку, об'єднувальна характеристика згаданих ситуацій стає диференційною ознакою для четвертої імперативної ситуації, адже речення-конструкції, у яких остання реалізується, ніколи не бувають односкладними, їх радше характеризує неповнота. Як ці характеристики впливають на комунікативні особливості маркованих ними ситуацій, ще належить з'ясувати. Наразі можна зазначити, що четверта й п'ята імперативні ситуації перебувають на периферії поля імперативності та, попри значну тотожність, мають низку відмінностей.

Шоста імперативна ситуація — це ситуація, коли суб'єкт волевиявлення (C_1) має намір зреалізувати ірреальну дію t_1 , перевіривши її в площину реальних дій t_2 , про що він і повідомляє суб'єктові-адресату (C_2). Функціональне навантаження складників цієї ситуації, по-суті, зазнає істотних зрушень: C_1 та C_2 , порівняно з першою та другою імперативними ситуаціями, обмінюються ролями, тому $C_1=C_3$, що й засвідчує формула: $C_1(t_1) \rightarrow C_2 \Leftrightarrow t_2(C_1=C_3)$.

Як зауважує К. Г. Городенська, у межах шостої імперативної ситуації, «мовець... повідомляє про намір виконати дію самому» і «немає потреби спонукати себе до виконання потрібної дії, то мовець вважає за потрібне поінформувати свого співрозмовника, що він сам виконає дію» [4, С. 67]. З огляду на це шосту імперативну ситуацію характеризує не стільки волюнтаризм, притаманна попереднім п'яти ситуаці-

ям, скільки когнітивність. Тому віднесеність дієслова синтетично-аналітичної конструкції з аналітичним елементом *хай* та дієсловом у формі 1-ї особи однини простого майбутнього часу типу *хай напишу*, *хай зроблю* до парадигми наказового способу граматисти найчастіше ставлять під сумнів. Ми обстоюємо погляд на імператив як на викінчену систему з шестичленною парадигмою, проте виносимо її в зону абсолютної периферії імперативу. Розгляд ситуації здійснювати не будемо, оскільки в тексті роману О. Гончара «Людина і зброя» шостої імперативної ситуації не представлено.

Як бачимо, найбільш повно в тексті роману О. Гончара «Людина і зброя» представлено першу й другу імперативні ситуації, відтінки імперативної семантики яких (власне спонукання, наказ, команда, пересторога, заклинання) виявляють зв'язок з видовими характеристиками дієслів-предикатів. Третя імперативна ситуація виявляє значення спонукання до сумісної дії або пропозиції. Четверта й п'ята імперативні ситуації відзначаються пом'якшенням семантики спонукання в напрямку бажальності, де волюнтативність поступається місцем когнітивності.

Перспективу подальших досліджень становить вплив виду дієслова, заперечної частки *не* при дієслові-предикаті та наявність у структурі речення займенника *ти*, які здатні модифікувати семантику імперативних ситуацій.

Список літератури

1. Виноградов В.В. Избранные труды: Исследования по русской грамматике / В.В. Виноградов. — М.: Наука, 1975. — 558 с.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р. Вихованець. — К.: Наук. думка, 1988. — 256 с.
3. Городенська К.Г. Семантична структура імператива / К. Городенська // Актуальні проблеми граматики: [зб. наук. праць] / відп. ред. В. Ожоган. — К.; Кіровоград: Кіровоград. пед. ін-т ім. В.К. Винниченка, 1996. — Вип. 1. — С. 63–68.
4. Грабье Вл. Семантика русского императива / Вл. Грабье // Сопоставительное изучение грамматики и лексики русского языка с чешским языком и другими славянскими языками. — М.: Изд-во МГУ, 1983. — С. 105–128.
5. Загнітко А.П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії): дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.02 «Укр. мова» / А.П. Загнітко. — К., 1992. — 453 с.

6. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. — М.: Языки славянской культуры, 2001. — 544 с.
7. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / [А. В. Бондарко, Е. И. Беляева, Л. А. Бирюлин и др.]; под ред. А. В. Бондарко. — Л.: Наука, 1990. — 263 с.
8. Храковский В. С. Семантика и типология императива: Русский императив / В. С. Храковский, А. П. Володин; [2-е изд., стереотипное]. — М.: Едиториал УРСС, 2002. — 272 с.
9. Хрычиков Б. В. Категория модальности, ее объем и средства выражения в современном русском языке / Б. В. Хрычиков. — К.: КГПИ, 1992. — 316 с.
10. Svobodova J. Syntaktika charakterictika imperativu a vokativu v ceskych vyzvovych vetach / J. Svobodova. — Praha: SPN, 1987. — 103 s.

T. Nesterenko

CONTENTS AND REPRESENTATION OF IMPERATIVE SITUATIONS IN THE UKRAINIAN LANGUAGE (BASED ON the NOVEL by O. Honchar «A MAN AND ARMS»)

The article deals with the contents, the structure and the composition of obligatory communicative situations and their linguistic representation in the Ukrainian language on the background of the categorial semantics, the structure and the function of imperative on the material of the novel by O. Honchar «Man and weapons».

It has been proved that the repertoire and the content of peremptory situations depend on the addressee, and the main indicator of the morphological situation is the person and number of verbs.

It has been defined that the novel presents five of six possible peremptory situations of extra-linguistic reality. The most frequent and nuclear content of the imperative are the first and second peremptory situations that arise when S1 (the subject of will expression) addresses the statements S2 (subject-addressee, he is also the subject to the contractor: C2=C3) in order to transform non-real at the moment of speech action of t1 into the real action of t2.

The third imperative is a situation when S₁ (the subject of will expression) addresses the statements to S2 (subject-addressee, he is subject to the contractor), which encourages people to take action together. This situation reproduces the 1-person plural of the verb which is called form of joint action.

It fits closer to the semantic centre in the personal paradigm of the imperative, making half-nuclear area of imperative. The fourth imperative is the situation when S1 (the subject of will expression) addresses the statements S2 (subject-addressee) and the executor acts as S3 (the principal contractor) who participate in the conversation. S2 and S3 are not identical in the situation, the purpose of which is to turn non-real at the moment of speech action of t1 into the real action of t2.

The fifth imperative is a duplicate of the fourth, however has its own specific features: the subject of will expression S1 addresses the statements of the subject-addressee S2, which is the intermediary between the speaker and the contractor, and the contractor is C3 who is missing during the conversation. The speaker suggests that to implement the action or state in order to transform non-real at the moment of speech action of t1 to t2 real action, it is important to have two or more people, so a predicate centre of a sentence-utterance is the verb in the form of the 3rd person plural imperative.

Keywords: imperative, communicative situation, imperative situation, potential modality, a subject of will, an addressee, an executive.

Матеріал надійшов 26.09.2016